

MORFOLOGIK TERMINLAR TAVSIFI VA TASNIFI

Dovlatova Hayotxon

TAFU MO'T 24-01 guruh 2-kurs

Annotatsiya: Ushbu maqolada morfologik terminlarning tushunchasi, etimologiyasi, turlari va semantik xususiyatlari batafsil tahlil qilinadi. Morfologiya tilning ichki tuzilishini ochib berish maqsadida soʻz tarkibi, soʻz turkumlari, grammatik kategoriyalar, derivatsiya va fleksiya jarayonlarini oʻrganadi. Maqolada morfologik terminlarni tizimlashtirishning nazariy asoslari, lingvodidaktik ahamiyati va elektron hamda kompyuter lingvistikasi sohasidagi qoʻllanilishi yoritilgan. Shuningdek, maqola terminologik lugʻatlar yaratish orqali til nazariyasi, darsliklar va koʻp tilli tarjimalarda yagona, standart morfologik atamalar tizimini shakllantirishning ahamiyatini koʻrsatadi.

Kalit soʻzlar: morfologik terminlar, morfologiya, soʻz tarkibi, soʻz turkumlari, grammatik kategoriya, derivatsiya, fleksiya, terminologik lugʻat, lingvodidaktika, raqamli lingvistika.

Til inson tafakkuri, ijtimoiy ong va muloqotning eng asosiy vositasi sifatida insoniyat tarixida markaziy ahamiyatga ega. Tilning asosiy ustunlari sifatida tovush tizimi, soʻz tarkibi, gap qurilishi hamda lugʻat boyligi alohida eʼtirof etiladi. Shu nuqtai nazardan morfologiya tilshunoslikning eng muhim boʻlimlaridan biri boʻlib, tilning bu sathi lisoniy elementlar strukturasi, tarkibi, grammatik xususiyatlari va kategoriya shakllarini tadqiq etadi. Morfologiya orqali tilning ichki qurilishi, soʻzlarning shakllanish mexanizmi va grammatik munosabatlari chuqur tahlil qilinadi.

“Morfologiya” atamasi yunon tilidan olingan boʻlib, “morphe” – shakl, koʻrinish, “logos” – soʻz, taʼlimot yoki fan degan maʼnoni bildiradi. Shu bilan birga, morfologiya oʻz tarixiy rivojlanishida falsafa, ritorika, psixologiya va mantiq kabi fanlar kesimida shakllangan boʻlib, undagi asosiy terminlar sezilarli darajada boshqa fanlardan, xususan biologiyadan, kirib kelgan. Biologiyada morfologiya tirik organizmlarning shakl va tuzilishini oʻrganishga qaratilgan boʻlsa, tilshunoslikda morfologiya soʻzlarning tuzilishi, shakllanishi va grammatik munosabatlarini tahlil qilish bilan shugʻullanadi.

Tilshunoslikda morfologiyaning bir nechta yoʻnalishlari mavjud:

1. **Tavsifiy (deskriptiv) morfologiya** – zamonaviy tilning lisoniy elementlarini sinxronik nuqtai nazardan oʻrganib, soʻzlarning tarkibi va tuzilishini tahlil qiladi;
2. **Tarixiy morfologiya** – soʻz va soʻz shakllarining turli davrlardagi koʻrinishi, oʻzgarish jarayonlarini diaxronik aspektida tadqiq qiladi;
3. **Qiyosiy morfologiya** – turli tizimli tillarning soʻz tarkibi, shakl va qurilishini solishtiradi.

Shuningdek, 20-asrning ikkinchi yarmidan funksional morfologiya, tipologik morfologiya va struktur morfologiya kabi yoʻnalishlar jadal rivojlanib, morfologiyaning tadqiqiy doirasi kengaygan. Har qanday yoʻnalishda morfologiya ikki asosiy hodisani oʻrganadi: derivatsiya va fleksiya. Oʻzbek tilshunosligida ushbu terminlar oʻrta taʼlim bosqichida “soʻz yasalishi” va “shakl yasalishi” sifatida tushuntirilsa, oliy taʼlimning filologik yoʻnalishlarida xalqaro qabul qilingan atamalar keng qoʻllaniladi.

Morfologik sathning eng asosiy ustuni soʻz turkumlari boʻlib, ular tilning grammatik blokini tashkil etadi. Soʻz turkumlarini tasniflash qadimgi davrlardan boshlangan boʻlib, antik davr mutafakkirlari Arastu soʻz turkumlarini uchta kategoriya – ot, feʼl va bogʻlovchi – orqali tavsiflagan. Qadimgi turkiy til tadqiqotchisi Mahmud Koshgʻariy ham soʻz turkumlarini uch turga ajratgan. Shu tariqa, lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan mustaqil birliklar va mustaqil leksik maʼnoga ega boʻlmagan grammatik elementlar “soʻz” istilohi ostida umumlashadi. Morfologiya boʻlimi soʻzlarni mustaqil va yordamchi turkumlarga ajratib, har bir elementning funksional xususiyatini aniqlaydi.

MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI

jadval 1.1.:

	Turkum	Tavsif	Misol
1	Ot	Predmetlarning nomini bildiradi. Kim? Nima? degan savollarga javob bo‘ladi	bola, daraxt, kitob, o‘qituvchi, maktab
2	Sifat	Predmetning belgisini bildiradi. Qanday? Qanaqa? degan savollarga javob bo‘ladi	chiroyli, katta, oq, aqlli, tez
3	Son	Predmetlarning miqdori yoki tartibini bildiradi. Nechta? Qancha? Nechinchi?	besh, uchinchi, yuz, o‘nlab, to‘rtinchi
4	Olmosh	Ot, sifat, son va ravish o‘rniga qo‘llanib, ularning ma‘nosiga ishora qiladi	men, sen, u, bu, shu, kim, nima, hech kim, o‘zimiz
5	Fe‘l	Harakat, holat yoki harakatning sodir bo‘lishini bildiradi. Nima qilmoqda? Nima qildi? Nima qiladi?	boradi, keldi, o‘qimoqda, yugurdi, yozmoqda
6	Ravish	Harakatning belgilarini bildiradi. Qanday? Qayerda? Qachon? Qancha?	tez, sekin, kecha, bugun, uzoqda

YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARI

Jadval 1.2.:

	Turkum	Tavsif	Misol
1	Ko‘makchi	Boshqa so‘zlar bilan birikib, ma‘no va grammatik munosabatlarni bildiradi	bilan, uchun, kabi, tomon, oldin
2	Bog‘lovchi	So‘zlarni va gaplarni bir-biriga bog‘laydi	va, yoki, ammo, chunki, lekin
3	Yuklama	Ot, olmosh va boshqa so‘zlarga turli ma‘nolar qo‘shadi	-da, -mi, -ku, -chi, -ya

Shuningdek, oraliq turkum sifatida undov so‘zlar (voy, oh, hey, do‘xtir!, ura) va taqlid/tasviriylar so‘zlar (vov-vov, shuv-shuv, jimir-jimir, chirt-pirt) ajratiladi.

So‘z tarkibini nomlovchi asosiy morfologik terminlar quyidagilardir: asos, qo‘shimcha, affiks, suffiks, prefiks, infiks, morfema. Masalan, “kitob” – asos, “-lar” – ko‘plik suffiksi, “kitoblarimizdan” so‘zida esa bir nechta affikslar ketma-ketligi kuzatiladi (asos + ko‘plik + egalik + chiqish kelishigi). Morfologik terminlarni tizimlashtirish so‘zlarning hosil bo‘lish mexanizmini, grammatik shakllarni va qo‘shimchalarning vazifasini chuqur tushunishga imkon yaratadi.

Grammatik kategoriyalar morfologik terminologiyani muhim tarkibiy qismidir. O‘zbek tilida kelishik, egalik, zamon, mayl, nisbat, son va daraja kabi kategoriyalar mavjud bo‘lib, ular qo‘shimchalar yoki shakl o‘zgarishlari orqali namoyon bo‘ladi. Morfologik kategoriyalar so‘zning ichki shakl o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lib, derivatsiya va fleksiya hodisalarini o‘rganish orqali til tipologiyasini aniqlash mumkin:

1. **Agglutinativ tillar** – grammatik ma‘no turli qo‘shimchalar orqali ifodalanadi, har bir qo‘shimcha aniq vazifaga ega (o‘zbek tili).
2. **Flektiv tillar** – grammatik ma‘no so‘zning ichki o‘zgarishi yoki ko‘pma’noli qo‘shimchalar orqali ifodalanadi (rus tili).
3. **Izolyatsion tillar** – so‘zlar turlanmaydi, grammatik ma‘no so‘z tartibi, intonatsiya yoki yordamchi so‘zlar orqali ifodalanadi (xitoy tili).

Shu asosda morfologik terminlar semantik jihatdan to‘rt guruhga ajratiladi:

1. So‘z tarkibiga oid terminlar;
2. So‘z turkumlariga oid terminlar;
3. Grammatik kategoriyalarga oid terminlar;
4. Morfologik tahlilga oid terminlar.

Terminologik lug‘at yaratish va morfologik terminlarni tizimlashtirish tilshunoslikda dolzarb ahamiyatga ega. Bu til nazariyasi, darsliklar, elektron tarjima tizimlari, Sun‘iy intellekt asosida

avtomatik tahlil va ko‘p tilli lug‘atlar yaratishda poydevor hisoblanadi. Morfologik terminlarni funksional-semantik tamoyil asosida tadqiq qilish tilning morfologik tizimini to‘liq va aniq tasvirlash, shuningdek, lingvodidaktik manbalarni yaratish uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti – kutubxona.samduuf.uz.
2. Crystal, D. (2003). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
3. Apresyan, Y. D. (2001). *Osnovy semantiki*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta.